

Indicators of Economic Justice in the Five-Year Economic, Social, and Cultural Development Plans of the Islamic Republic of Iran (1368-1400)

Heshmatollah Falahatpisheh *

Assistant Professor of Political Science-
Political Thoughts, Department of Political
Science, Faculty of Law and Political Sciences,
Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Mohammad Rabizadeh

Ph.D. Student in Political Sciences, Allameh
Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Introduction

Justice, as a form of soft power and a challenging concept, has a prominent presence, with ups and downs, in Iran's five-year development plans. To ensure the fulfillment of both quantitative and qualitative goals of the development plans, stressing the realization of justice, there is a need for operational indicators to gauge the goal achievement. While a disparity exists between the theoretician of justice and the theoretician of index development, it is not possible to measure the effectiveness of policies without the use of the expertise of indexing and its practical application. The present research has examined the indicators of economic justice in the five-year development plans after the Islamic Revolution.

Research Questions

The research questions are as follows: What indicators have been outlined in the five-year development plans? The second question is: Based on what patterns are economic justice indicators present in each of the development plans?

Literature Review

According to the seventy-five-year history of planning in Iran, studies related to justice indicators in the first period of these programs (development and construction programs before the revolution), in the research of Katoozian (2019), Azimi (1980), and the reports of the World Bank (about the Gini coefficient) can be

* Corresponding Author: Dr.h.falahatpisheh@gmail.com

How to Cite: Rabizadeh, R; Falahatpisheh, H. (2025). Indicators of economic justice in the five-year economic, social and cultural development programs of the Islamic Republic of Iran (1368-1400), *Journal of Social Development and Welfare Planning*, 16(62), 1-34.

seen. Literature review shows that the research related to the indicators of economic justice has intensified with more variety after the beginning of the five-year development plans, after the revolution, and has become more productive and practical in its historical path. For optimal use, the researches were divided into two groups, which are briefly reviewed and critically analyzed below:

The First Group: One-dimensional indicators (recognition and classification of indicators), which are found in the research of Pileh Forosh (2006), Paytakhti Oskooe and Tabaghchi Akbari (2010), Eivazlu (2014), Rajaei and Moalemi (2014), and Islami (2017). Rajaei and Moalemi believe that compiling the indicators of economic justice requires the separation of four meanings of justice. 1. Equality 2. Giving rights to the right holders 3. Balance 4. Moderation and differentiation between its realms. In other words, the index-making expert must first determine which of its meanings he intends to measure and subject to evaluation (Rajaei and Moalemi, 2014: 90). Paytakhti Oskooe and Tabaghchi Akbari have concluded that the poverty index hurts the human development index, but the intellectual capital index, per capita income, government education expenditures, and government health expenditures have a positive effect on the human development index. (Paytakhti Oskooe and Tabaghchi Akbari, 2010: 145). In his article, Islami has come to the conclusion that increasing the variables of GDP per capita, inflation rate, and unemployment rate increases inequality in society, and increasing the variables of subsidy per capita and wealth tax per capita reduces inequality. (Islami, 2017: 5).

The Second Group: Combined indicators (with a practical approach) that, in the research of Shakeri et al. (2018), Khandoozi et al. (2018), Ezzati and Mazini (2021), are found. Khandoozi, Mostafavi Sani, and Sar Abadani Tafreshi in the book "An Index for Justice" have discussed thematic indicators (income and wealth distribution indicators, poverty indicators, and composite indicators), and then the economic justice index in Iran has been discussed. This research provides us with the most important components of the composite index of economic justice, namely, fair distribution of resources; opportunities and facilities based on qualifications; attention to the rights of resources and production factors; attention to the rights of future generations; distribution of production factors based on entitlements and the level of participation; redistribution of income and wealth; attention to the improvement of the welfare of society. (Khandoozi et al., 2018: 102)

Materials and Methods

The findings of the article are organized analytically. The aim of the present study, which was derived using the content analysis technique, is to identify economic justice indicators from the legal documents of the economic, social, and cultural

development programs of the Islamic Republic of Iran (1989 to 2011). To identify indicators of economic justice, three common models of free (competitive) market, human development, and basic needs have been utilized. For this purpose, the main components of economic justice in each of the development programs were coded and extracted separately, and then these components were classified into three separate models. In the next step, all components with indicators or quantitative goals that are not related to the concept of justice were removed. The findings were tabulated based on the frequency and type of category related to the common economic justice model, and the content analysis technique was used to infer repeatable data from the texts of the six development programs and research findings.

Conclusion

The research findings showed that in the first to sixth five-year development plans, indicators of education, health, employment, empowerment, environment with the approach of the model of human development and economic growth, reduction of government tenure, fiscal discipline, productivity and competitiveness with the approach of free market model and social security, housing, Gini coefficient, poverty alleviation with the approach of basic needs have been proposed.

Keywords: Economic Justice, Five-Year Development Plans, Indicators of Economic Justice, Patterns of Economic Justice

شاخص‌های عدالت اقتصادی در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۰-۱۳۶۸)

استادیار علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه
طباطبایی، تهران، ایران.

حشمت‌الله فلاح‌پیشه *

دانشجوی دکتری علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.

محمد ربیع‌زاده

چکیده

عدالت به عنوان شکلی از قدرت نرم و مفهومی چالشی، حضوری برجسته همراه با فراز و نشیب در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه در ایران دارد. برای حصول اطمینان از تحقق اهداف کمی و کیفی برنامه‌های توسعه از جمله تحقق عدالت، نیاز به شاخص‌های عملیاتی است که میزان دستیابی به اهداف و کارایی سیاستگذاری‌ها را نشان دهد. پژوهش حاضر به بررسی شاخص‌های عدالت اقتصادی در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه بعد از انقلاب اسلامی پرداخته است. سؤال اصلی پژوهش این گونه مطرح شده است: در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه چه شاخص‌هایی مطرح شده است؟ سؤال فرعی این است: شاخص‌های عدالت اقتصادی در هر یک از برنامه‌های توسعه بر اساس چه الگوهایی حضور دارند؟ داده‌های پژوهش به صورت کتابخانه‌ای - اسنادی جمع‌آوری شده است. جامعه آماری پژوهش متن برنامه‌های اول تا ششم توسعه است. برای تجزیه و تحلیل از آمار توصیفی و از تکنیک تحلیل محتوا استفاده شده است.

یافته‌های پژوهش نشان داد در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه از اول تا ششم شاخص‌های آموزش، بهداشت، اشتغال، توانمندسازی، محیط زیست با رویکرد الگوی توسعه انسانی و رشد اقتصادی، کاهش تصدی دولت، انضباط مالی، بهره‌وری و رقابت‌پذیری با رویکرد الگوی بازار آزاد و تامین اجتماعی، مسکن، ضریب جینی، فقر زدایی با رویکرد نیازهای اساسی مطرح شده‌اند.

واژه‌های کلیدی: الگوهای عدالت اقتصادی، برنامه‌های پنج‌ساله توسعه، شاخص‌های عدالت اقتصادی، عدالت اقتصادی

بیان مساله

هر کشوری در مسیر توسعه خود می‌تواند بدون برنامه‌ریزی مدون و سیاست‌گذاری‌های بلندمدت نظیر برنامه‌های پنج‌ساله توسعه، به تمام یا بخشی از اهداف توسعه برسد، چنانچه در برخی از کشورهای توسعه‌یافته این اتفاق افتاده است اما در صورت داشتن چنین برنامه‌های مدونی به‌عنوان یک سند حکمرانی، این برنامه‌ها نمی‌توانند فاقد یک الگوی خاص باشند. همچنین این الگوها بدون حضور شاخص‌هایی برای سنجش، کارایی و اثربخشی نخواهند داشت.

ایران از جمله کشورهایی است که از سال ۱۳۲۷ ه.ش تاکنون برنامه‌های عمرانی و توسعه هفت و پنج‌ساله داشته است. (البته با وقفه‌ای چندساله در دو مرحله وقوع انقلاب و جنگ تحمیلی) این گونه به نظر می‌رسد نبود یک تفکر منسجم و الگویی که راهنمای کلی همه برنامه‌های توسعه باشد و شاخص‌هایی که میزان انطباق عملکردها را با این تفکر و الگو خاص به سنجد و در هریک از گام‌های برنامه‌ها، پشتیبان تنظیم‌گری و اصلاحات باشد از دلایل ناکامی و یا حداقل نرسیدن به حد مطلوب این برنامه‌های بالادستی است. بخش محوری این الگوها به مباحث اقتصاد سیاسی و اندیشه سیاسی و به‌ویژه بحث عدالت مربوط است. درواقع ریشه برنامه‌های توسعه در اندیشه سیاسی است و عدالت از مناقشه‌آمیزترین مفاهیم در اندیشه سیاسی است و این مفهوم جایگاه مهمی در برنامه‌های توسعه دارد.

برنامه‌های توسعه سازوکاری برای تحقق عدالت به‌عنوان شکلی از قدرت است. بنابراین اجماع حاکمیتی بر مبنای یک فلسفه سیاسی، زیربنای موفقیت برنامه‌های توسعه است. همچنین برای سنجش کارایی سیاست‌گذاری‌ها و میزان تحقق اهداف برنامه‌ها نیاز به شاخص است و این شاخص‌ها به‌عنوان امری تخصصی و جدا از مفاهیم و البته مرتبط با آنها و الگوهای مفهوم‌بندی شده، مأموریت این ارزیابی را به عهده دارند. این شاخص‌ها می‌توانند از درون متن برنامه‌های توسعه استنباط و به‌طور مشخص و آشکار برداشت شوند و یا در برخی از موارد در خارج از متن برنامه‌ها توسط آیین‌نامه‌های مصوب هیات دولت یا مجلس شورای اسلامی و یا نتیجه کار پژوهشگران قابل‌ردیابی و استفاده است.

پژوهش حاضر در تلاش است تا بر اساس چارچوب نظری الگوهای رایج عدالت اقتصادی (بازار آزاد، توسعه انسانی و نیازهای اساسی) شاخص‌های عدالت اقتصادی را از درون متن برنامه‌های توسعه پنج‌ساله ایران اقتباس نماید. نقش محوری و سرنوشت‌ساز برنامه‌های پنج‌ساله توسعه به‌عنوان اسناد بالادستی و لزوم ارزیابی مستمر این برنامه‌ها به‌وسیله شاخص‌ها، بیانگر اهمیت و ضرورت پژوهش در این حوزه است. از جنبه کاربری این شاخص‌ها، متخصصان برنامه‌ریزی کشور و همه مقامات تصمیم‌ساز و تصمیم‌گیرنده در امر سیاست‌گذاری، می‌توانند از این شاخص‌ها که بر مبنای الگوهای مفهوم‌بندی شده عدالت اقتصادی و در نهایت توسعه همه‌جانبه کشور تعریف شده برای ارزیابی هر برنامه و بهبود و ارتقاء برنامه بعدی استفاده نمایند.

سؤال اصلی پژوهش این گونه مطرح شده است: در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه چه شاخص‌هایی مطرح شده است؟ سؤال فرعی این است: شاخص‌های عدالت اقتصادی در هریک از برنامه‌های توسعه بر اساس چه الگوهایی حضور دارند؟

پیشینه پژوهش

برای دستیابی به هدف پژوهش، شناسایی الگوهای عدالت در برنامه‌های توسعه، پژوهش‌های مرتبط با موضوع بررسی شد. با توجه به سابقه هفتادوپنج‌ساله برنامه‌ریزی در ایران، مطالعات مرتبط با شاخص‌های عدالت در دوره اول این برنامه‌ها، (برنامه‌های توسعه و عمرانی قبل از انقلاب) در آثار کاتوزیان (۱۳۹۸)؛ عظیمی (۱۳۵۹) و گزارش‌های بانک جهانی (در مورد ضریب جینی) قابل مشاهده است.

عظیمی همچنین منتقد سیاست‌های تعدیل اقتصادی در برنامه اول توسعه بعد از انقلاب بود و بحران اقتصادی ناشی از آن را پیش‌بینی کرده بود. پیشینه تحقیق نشان می‌دهد پژوهش‌های مرتبط با شاخص‌های عدالت اقتصادی با شروع برنامه‌های پنج‌ساله توسعه بعد از انقلاب، با تنوع بیشتری شدت گرفته و در مسیر تاریخی خود پربارتر شده و جنبه کاربردی پیدا کرده است. برای بهره‌برداری مطلوب، پژوهش‌های انجام شده به دو گروه تقسیم شدند که در ادامه به‌اختصار بررسی و تحلیل انتقادی می‌شوند:

شاخص‌های عدالت اقتصادی در برنامه‌های پنج ساله توسعه...، فلاحی‌پیشه و ربیع‌زاده | ۷

گروه اول: شاخص‌های تک‌بعدی (شناخت و طبقه‌بندی شاخص‌ها) که در پژوهش‌های پبله‌فروش (۱۳۸۷)، پایتختی اسکویی و طبقچی اکبری (۱۳۹۱)؛ عیوضلو (۱۳۹۴)؛ رجایی و معلمی (۱۳۹۴) و اسلامی (۱۳۹۷) مشاهده می‌شود.

رجایی و معلمی معتقدند تدوین شاخص‌های عدالت اقتصادی مستلزم تفکیک چهار معنی عدالت است. ۱- تساوی ۲- دادن حق صاحبان حق ۳- توازن ۴- اعتدال و همچنین تمایز میان قلمروهای آن است. به عبارتی متخصص شاخص‌سازی ابتدا باید تعیین کند قصد دارد عدالت را با کدام یک از معنای آن بسنجد و در معرض ارزیابی قرار دهد. (رجایی و معلمی، ۱۳۹۴: ۹۰). اگر هر یک از شاخص‌ها با الگوی متناظر خود مورد استفاده قرار گیرند نتیجه مطلوب‌تری حاصل می‌شود. این پژوهشگران در کتاب "درآمدی بر مفهوم عدالت اقتصادی و شاخص‌های آن"، شاخص‌های عدالت را به شش گروه شامل: شاخص‌های مبتنی بر مدل انحرافات؛ نابرابری لورنز؛ مدل ترکیبی؛ مدل آنتروپی؛ تابع رفاه اجتماعی و بی‌انصافی تقسیم کرده‌اند. (رجایی؛ معلمی، ۱۳۹۴: ۲۰۷).

رجایی و معلمی بعد از نقد شاخص‌ها پذیرفته‌اند که شاخص‌هایی که به دنبال سنجش میزان نابرابری درآمد هستند؛ همچنان می‌توانند نماگری ساده، کم‌هزینه و پذیرفتنی برای نشان دادن بی‌عدالتی باشند. اما باین وجود شاخص‌های بی‌انصافی را قدری به مفهوم عدالت نزدیک‌تر می‌دانند. سپس شاخص‌های موردنظر خود را بر اساس الگوی سه‌ضلعی خانواده، عموم مردم و دولت، (شاخص‌های توازن، شاخص‌های علی، شاخص تأمین نیازهای اساسی تعدیل‌شده با حد کفاف) تحت عنوان شاخص‌های عدالت اقتصادی بر اساس آموزه‌های اسلام معرفی کرده‌اند. (رجایی؛ معلمی، ۱۳۹۴: ۲۵۱).

پایتختی اسکویی و طبقچی اکبری به این نتیجه رسیده‌اند که شاخص فقر تأثیر منفی بر شاخص توسعه انسانی دارد، ولی شاخص سرمایه فکری، درآمد سرانه، هزینه‌های آموزشی دولت و هزینه‌های بهداشتی دولت تأثیر مثبت بر شاخص توسعه انسانی دارند. (پایتختی اسکویی و طبقچی اکبری، ۱۳۹۱: ۱۴۵).

اسلامی در مقاله خود نتیجه گرفته است که افزایش متغیرهای تولید ناخالص داخلی سرانه، نرخ تورم و نرخ بیکاری موجبات افزایش نابرابری در جامعه شده و افزایش متغیرهای یارانه سرانه و مالیات بر ثروت سرانه، نابرابری را کاهش می‌دهد. (اسلامی، ۱۳۹۷: ۵).

گروه دوم: شاخص‌های ترکیبی (با رویکردی کاربردی) که در پژوهش‌های شاکری و همکاران (۱۳۹۸)؛ خاندوزی و همکاران (۱۳۹۸) و عزتی و مزینی (۱۴۰۰) یافت می‌شوند.

شاکری و همکاران (۱۳۹۸) به سنجش شاخص ترکیبی عدالت اقتصادی با رویکردی اسلامی در ایران (۱۳۷۳-۱۳۹۶) پرداخته‌اند. همچنین در پی اثبات رابطه مثبت میان "شاخص فیزیکی کیفیت زندگی"، "میزان بهره‌مندی از امکانات رفاهی"، "میزان بهره‌وری کل عوامل تولید"، "شاخص رفاه آماریاسن"، نسبت سهم جبران خدمات کارکنان در حساب‌های ملی به تولید ناخالص داخلی و "سنجه نسبت سرمایه‌گذاری در بخش تأسیسات و تجهیزات زیربنایی به برداشت از منابع طبیعی" و در مقابل، رابطه منفی "شاخص فوستر، گریو توربک" با روند عدالت اقتصادی است. (شاکری و همکاران، ۱۳۹۸: ۵).

خاندوزی، مصطفوی ثانی و سرآبادانی تفرشی در کتاب "شاخصی برای عدالت"، شاخص‌های موضوعی (شاخص‌های توزیع درآمد و ثروت، شاخص‌های فقر و شاخص‌های ترکیبی) پرداخته‌اند و سپس شاخص عدالت اقتصادی در ایران بحث شده است. این پژوهش ما را با مهم‌ترین مؤلفه‌های شاخص ترکیبی عدالت اقتصادی یعنی توزیع منصفانه منابع؛ فرصت‌ها و امکانات بر اساس شایستگی‌ها؛ توجه به حق منابع و عوامل تولید؛ توجه به حق نسل‌های آینده؛ سهم‌بری عوامل تولید بر اساس استحقاق‌ها و میزان مشارکت؛ بازتوزیع درآمد و ثروت؛ توجه به بهبود وضعیت رفاه جامعه آشنا می‌کند. (خاندوزی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۰۲).

شاخص‌های عدالت اقتصادی در برنامه‌های پنج ساله توسعه...، فلاح پشته و ربیع زاده | ۹

عزتی و مزینی (۱۴۰۰) چهار گروه شاخص را شناسایی و مورد بررسی قرار داده‌اند که در جدول شماره یک مطرح شده است:

جدول ۱- چهار گروه از شاخص‌های عدالت

محقق	عنوان	شاخص‌ها	ارزیابی
تاکری، مؤمن، موسوی ۱۳۹۸	درآمدی بر شاخص ترکیبی عدالت اقتصادی با رویکردی اسلامی	مؤلفه‌های عدالت درون نسلی و بین نسلی از زیرشاخص‌های توزیع منصفانه منابع، فرصت‌ها و امکانات بر اساس شایستگی‌ها، توجه به حق منابع و عوامل تولید، توجه به حق نسل‌های آتی، سهم‌بری عوامل تولید بر اساس استحقاق‌ها و میزان مشارکت، بازتوزیع درآمد و ثروت و وضعیت رفاه جامعه	دورترین شاخص از واقعیت. نقطه مثبت: توجه به توزیع منصفانه بر اساس شایستگی‌ها
مفتی زینتی (۱۳۹۳)	تدوین شاخص ترکیبی عدالت بر پایه قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران	زیر شاخص‌های عدالت به معنای برابری، عدالت اقتصادی، عدالت اجتماعی، عدالت سیاسی و عدالت حقوق قضایی با به‌کارگیری برابری جنسیتی و بین منطقه‌ای، نرخ بیکاری، تورم، آزادی اقتصادی، فقر انسانی، آموزش، بیمه، امنیت اقتصادی، سازمان‌های حمایتی، شمار جرم، خانوارهای تک نفره، حق اعتراض مردم و پاسخگویی دولت، آزادی مطبوعات، نرخ مشارکت در انتخابات، ثبات سیاسی، کنترل فساد، نظام حقوقی و حق مالکیت، نقش قانون و کیفیت مقررات و بررسی وضعیت و روند آنها در ایران	نقطه مثبت: از نظر ورود عدم تبعیض‌ها و عدالت سیاسی

محقق	عنوان	شاخص‌ها	ارزیابی
سید نورانی و خاندوزی (۱۳۹۵)	معرفی و محاسبه شاخص ترکیبی عدالت اقتصادی از منظر اسلامی در ایران	عدالت صرفاً از جنبه اقتصادی با عناصر حق مالکیت مشروع (موارد نقض مالکیت) حق مبادله مشروع (عدم تعهد به قراردادهای مبادلاتی) حق سهم بری عادلانه از تولید (نسبت دستمزد سرانه به بهره‌وری نیروی کار) حق نیازمندان در اموال عمومی و خصوصی (به‌عنوان نماگر درصد جمعیت زیرخط فقر) حق دسترسی عموم به منابع عمومی (اختلاف بودجه عمرانی سرانه در استانها)، حق نسل‌های آتی از منابع بین نسلی (سهم صادرات خام فروشی منابع طبیعی از کل صادرات) و حق استفاده بهینه از اموال (به‌عنوان نماگر سطح بهره‌وری کل عوامل تولید	بنا به تعریف بسیار وابسته خود در راستای برابری و یکسانی حقوق و سهم‌ها، نتایج دور از واقعی ارائه نموده است. نقطه مثبت ورود حق استفاده بهینه از اموال
خاندوزی (۱۳۹۸)	کتاب طراحی و برآورد شاخص ترکیبی عدالت اجتماعی در ایران	با تأکید بیشتر بر بُعد اجتماعی در اقتصاد، زیرشاخص‌های توزیع درآمد و ثروت (الگوی توزیع درآمد)، فقر (درآمدی یا قابلیت)، بخشی (عدالت‌های مضاعف در بخش‌های اقتصاد)، شاخص‌های ترکیبی همسایه (رفاه اقتصادی، توسعه انسانی و فساد اقتصادی)، با بررسی بازار کار، بازارهای مالی، مسکن، مالکیت، چرخه تولید، مبادله و مصرف، کاهش فقر، رفاه اقتصادی، توزیع درآمد و نابرابری، آموزش، سلامت و محیط‌زیست در حوزه اقتصادی، خانواده، انسجام و امنیت ملی و عدالت بین نسلی در حوزه اجتماعی و عدالت قضایی، عدالت سیاسی و مدنی، بودجه‌ای و اداری در حوزه حکمرانی	با استفاده از مؤلفه‌های محیط‌زیست، امنیت ملی و بررسی بازارها، گام مؤثری در ساخت شاخص‌های عدالت در ایران بوده است، ولی تعداد متغیرهای تعریف‌شده موجب ایجاد هم‌بستگی بین اجزای شاخص شده و همچون سایر شاخص‌ها دارای ویژگی‌های برابری و نه عدالت‌محوری است.

بررسی پیشینه تحقیق نشان می‌دهد که علی‌رغم تلاش پژوهشگران، به‌ویژه از سال ۱۳۸۷ به بعد برای ارائه انواع شاخص‌هایی که بتواند عدالت را در برنامه‌های توسعه و سایر سیاست‌گذاری‌ها موردسنجش قرار دهد تاکنون نظام تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری کشور به اجماعی برای پذیرش برخی از شاخص‌های بین‌المللی و یا بومی، مناسب وضعیت ایران نرسیده است. به‌منظور شاخص‌سازی در حوزه عدالت اجتماعی به‌صورت حرکتی فرآیندی و مستمر، تشکیل "نهاد رصد و پایش عدالت اجتماعی" توسط برخی پژوهشگران پیشنهاد شده است. (خاندوزی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۸۰). البته به‌جای نهادسازی جدید این امر مهم می‌تواند به تشکیلات فعلی برنامه‌وبودجه یا آمار کشور محول شود.

بررسی پیشینه نشان می‌دهد پژوهش‌های جامعی که به پژوهش حاضر نزدیک باشند، اندک و ناکافی است. آنچه پژوهش حاضر را از مطالعات پیشین متمایز می‌کند تلاش برای استخراج شاخص‌های عدالت اقتصادی از متن برنامه‌های پنج‌ساله توسعه است.

چارچوب مفهومی

مفهوم محوری این پژوهش، شاخص‌های عدالت اقتصادی است. شهادی (۱۳۶۷) شاخص را به‌عنوان راهنمایی معرفی کرده است که در کمترین زمان، ماهیت و هویت وجودی یک چیز را نشان می‌دهد و از این راهنما برای بررسی تحولات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استفاده می‌شود. شواهد نظری و تجربی نشان می‌دهد بین نظریه‌پرداز مفهوم عدالت و نظریه‌پرداز شاخص تفاوت وجود دارد و رابطه عمیقی میان مفهوم و شاخص برقرار نشده که البته بخشی از آن اقتضای تخصصی شدن علوم است. (رجایی و معلمی، ۱۳۹۴: ۲۴۷).

"در فرایند سنجش یک مفهوم، شاخص‌ها کاملاً برآمده از معیارهای یک مفهوم است. این معیارهای توسعه‌یافتگی هستند که ماهیت هر شاخص را معین می‌کنند. از سوی

دیگر معیارها خود زائیده ارزش‌ها و اهداف اجتماعی هستند. اگر غایت پیشرفت بیشترین کسب منفعت از منابع و مصرف بالاتر باشد معیار خلق ثروت و به تبع شاخص‌های کارایی و رشد تولید سرانه، چنانچه غایت پیشرفت سطح رفاه و توزیع برابر ثروت‌ها باشد، معیار برابری در مصرف یا درآمد و شاخص‌های مساوات گرایانه مانند ضریب جینی یا فاصله دهک یا درآمد و اگر غایت پیشرفت برخورداری همگان از فرصت‌های برابر برای شکوفایی استعداد باشد معیار قابلیت استفاده از فرصت‌ها و شاخص‌ها دانش و سلامت و درآمد، به بیان دیگر پاسخ این سؤال که اکنون اقتصاد ایران در چه وضعیتی است؟ موکول به جواب این پرسش است که با کدام معیار و مبتنی بر کدام غایت؟ " (خاندوزی، ۱۳۹۸: ۳۷).

برای ارتباط بین مفهوم عدالت اقتصادی با شاخص‌های آن در مرحله اول، شناخت مفهوم عدالت اقتصادی ضرورت دارد و در گام دوم لازم است که ارتباط بین مفهوم عدالت اقتصادی با شاخص‌های چارچوب نظری مشخص شود.

گام اول: چیستی عدالت و عدالت اقتصادی

الف) مفهوم عدالت: چهار معنای عدالت عبارت‌اند از تساوی؛ دادن حق صاحبان حق؛ توازن و اعتدال و همچنین تمایز میان قلمروهای آن است. عدالت، پاسداشت حقوق دیگران نیز تعریف شده است. عدالت از نظر مفهومی یعنی میزان و حد وسط و بسیاری از متفکرین، مفهوم عدالت را بر پایه توضیح ارسطو به عنوان فضیلت برتر پذیرفته‌اند. فضیلت برتر به معنای اعتدال یا حد وسط میان افراط و تفریط است. برداشت عده‌ای دیگر از عدالت بر معنای مساوات دلالت دارد. بدین صورت که عادل کسی است که چیزهای نامتناسب و نامساوی را مناسبت و مساوات می‌دهد.

افلاطون برای تعریف عدالت مدینه فاضله‌ای را ترسیم می‌کند که حاکم آن فیلسوف پادشاه است. از دیدگاه وی عدالت باید هم در درون فرد و هم در جامعه ایجاد شود. عدالت در شهر در سلسله‌مراتب طبیعی و تقسیم کار یافت می‌شود، بدین ترتیب، هرکس باید همان عملی را انجام دهد که به طور طبیعی برای آن ساخته شده است. پرودون معتقد است عدالت، آزادی به نظم درآمده است.

شاخص‌های عدالت اقتصادی در برنامه‌های پنج ساله توسعه...، فلاح‌پیشه و ربیع‌زاده | ۱۳

ب) مفهوم عدالت اقتصادی: مفهوم عدالت اقتصادی اولین بار توسط ارسطو در قرن چهارم پیش از میلاد مطرح شد. او اولین کسی بود که بین اقتصاد بازار خانواده یا ساده و اقتصاد بازار پیشرفته تمایز قائل شد. وی با قضاوتی اخلاقی معتقد بود که اقتصاد بازار پیشرفته نابودکننده "زندگی خوب" است. او این اقتصاد را از سه جهت غیرطبیعی می‌دانست: ۱- این اقتصاد به جای این که وسیله‌ای برای زندگی بهتر باشد، خودش تبدیل به هدف شده است؛ ۲- فرایند انباشت، بی‌حد و حصر است در حالی که زندگی خوب تنها نیازمند ثروت مادی محدودی است؛ ۳- این اقتصادی است که در آن برخی از انسان‌ها به بهای تحمیل هزینه به برخی دیگر، کسب درآمد می‌کنند و این امری ناعادلانه است. همچنین نگاه ارسطو متضمن دو شاخه از مفهوم عدالت اقتصادی است که در اروپای قرون وسطی تحولات زیادی پیدا کرد؛ یعنی عدالت مبادله‌ای و عدالت توزیعی. (نعمتی و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۳).

"عدالت اقتصادی یکی از مصادیق عدالت است که حوزه آن پهنه اقتصاد است و قلمرو آن محصور به حصار دولت-ملت است." (فوزی؛ فیروزی، ۱۳۹۹: ۱۲۰). "آزادی‌مداری (هایک)، قراردادگرایی (رالز)، رفاه‌گرایی (پازنر)، زمینه‌محوری (والزر) و قابلیت‌مداری (سن) پنج نظریه برجسته در عدالت اقتصادی می‌باشند که در دهه‌های اخیر نمایندگان مبرز داشته‌اند." (خاندوزی، ۱۳۹۰: ۱۱۰).

به‌طور کلی و در وهله اول دیدگاهی سامانه محور یا نهادگرایی استعلایی از عدالت وجود دارد که در اندیشه‌های هابز، لاک، روسو، کانت و رالز تجلی‌یافته است و در تقابل و تضاد با این دیدگاه نظرات آدام اسمیت، کارل مارکس، جان استوارت میل، مارکی کوندرسه، جرمی بنتام و آمارتیا سن تحت عنوان دیدگاه واقعیت محور قابل طرح است. در یک نوع دیگر از طبقه‌بندی، نظریه‌های عدالت به چهار گروه تقسیم می‌شوند. ۱- تامس هابز و اسلاف او ۲- جرمی بنتام و مطلوبیت‌گرایان ۳- نظریه عدالت توزیعی جان رالز ۴- نظریه قابلیت انسانی آمارتیا سن و همچنین در تقسیم‌بندی دیگری چهار دیدگاه در مورد

عدالت اجتماعی ۱- مطلوبیت‌گرایی ۲- تقدم آزادی جان رالز ۳- حقوق به‌خصوص حقوق مالکیت نوزیک ۴- قابلیت باوری آمارتیا سن مطرح شده است.

به تعبیری در نظام عدالت مطلوبیت‌گرایی، حق به افراد می‌رسد. در نظریه جان رالز حق به افراد رسانده می‌شود و نظریه عدالت آمارتیا سن افراد به حق می‌رسند. (فوزی و فیروزی، ۱۳۹۹: ۱۲۳).

مفهوم عدالت اقتصادی را بر اساس چهار شاخص ضریب جینی؛ نسبت دهک‌های اول به آخر؛ ایجاد فرصت‌های اجتماعی اقتصادی برابر برای همه و احقاق حقوق اجتماعی اقتصادی افراد جامعه بازشناسی کرده‌اند. عدالت اقتصادی نوعی خط‌مشی برای ایجاد توازن بین منابع محدود و تمایلات و انتظارات محدود انسان‌ها و جوامع انسانی است. عدالت اقتصادی در عرصه‌های تولید، توزیع، مصرف و فرصت‌ها و خدمات عمومی مفهوم بندی و ارزیابی می‌شود. معیار عدالت در توزیع فرصت‌ها، برابری و مساوات و در توزیع کارکردی، استحقاقی سهمی است که با تراضی به دست می‌آید و شاخص آن قیمت بازاری است. معیار عدالت در توزیع درآمد و ثروت توازن است. معیار عدالت در رعایت حقوق نیازمندان، استحقاق در حد کفاف و شاخص آن حد کفاف و در پرداخت حقوق مالی بستگان استحقاق عرفی است و شاخص آن اعتدال عرفی است. (رجایی و معلمی، ۱۳۹۴: ۵).

"ارزش محوری در حوزه زندگی اقتصادی ثروت است و کارکرد اساسی در عدالت اقتصادی، تولید و توزیع عادلانه ثروت بر اساس: ۱- برابری آزادی‌های اقتصادی؛ ۲- برابری منصفانه در استفاده از فرصت‌های اقتصادی، ۳- نابرابری محدود در دارا بودن ثروت و مشروط به بهره‌مند شدن محرومان جامعه است." (رضایی، ۱۳۹۱: ۳۸).

مک فرسون در مقاله خود تحت عنوان ظهور و افول عدالت اقتصادی به دو الزام مهم در شناخت مفهوم عدالت اقتصادی اشاره می‌کند. لازمه اول: مفهوم عدالت اقتصادی درباره روابط اقتصادی است، یعنی روابطی که مردم در هر جامعه‌ای با قابلیت‌های خود به‌مثابه تولیدکننده یا مالک یا معامله‌گر کالاها یا خدمات، با یکدیگر برقرار می‌کنند و اگر

عدالت اقتصادی به عنوان شاخه متمایزی از عدالت در نظر گرفته شود، روابط اقتصادی باید متمایز از روابط اجتماعی و سیاسی به‌طورکلی باشد، یعنی به‌عنوان امری که دیگر خودبه‌خود مشمول و مفروض نظم اجتماعی یا سیاسی غالب نیست. لازمه دوم: مفهومی از عدالت اقتصادی همواره بیانگر ادعایی است برای تنظیم روابط اقتصادی در پرتو برخی از اصول اخلاقی. عدالت اقتصادی مانند عدالت به‌طورکلی، اگر عاری از ارزش باشد، بی‌معنی است.

مک فرسون عدالت اقتصادی را با دو شرط تعریف می‌کند. ۱- این مفهوم، روابط اقتصادی را متمایز از روابط اجتماعی به‌طورکلی در نظر می‌گیرد و در این صورت نیازمند اصول خاص‌تری از عدالت به‌طورکلی است؛ ۲- این مفهوم به دنبال تحمیل برخی از اصول اخلاقی است که از قانون طبیعی (یا قانون الهی) یا از ماهیت اجتماعی مفروض انسان استنباط شده است. (نعمتی و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۹).

مسئله اصلی در عدالت اقتصادی، مراعات حقوق اقتصادی در حوزه رفتارها و روابط اقتصادی و عدم تبعیض در امکانات و فرصت‌های اولیه در اختیار افراد است. این امر به‌صورت هدف اقتصادی، هنگامی به‌طور کامل محقق می‌شود که هریک از افراد جامعه به‌حق خود از ثروت و درآمدهای جامعه دست یابند. (عزتی و همکاران، ۱۴۰۰: ۶۱۴).

ج) عدالت در عرصه عملیاتی: تعریف عملیاتی به معنای تجربی سازی مفاهیم و برقراری ارتباط بین مفهوم انتزاعی و مصادیق آن در واقعیت است. عدالت اقتصادی به مفهوم برابری ذاتی انسان‌ها و پذیرش و برقراری فرصت‌های برابر در تولید و توزیع و مصرف و استفاده از ثروت‌ها، موقعیت‌ها و امکانات در میان آن‌ها است.

از نظر عملیاتی می‌توان با شاخص‌هایی حاصل از تعریف عملیاتی، این برداشت از عدالت را در ابعاد اقتصادی، سیاسی و اجتماعی نشان داد و در پژوهش‌های علمی وارد کرد. تعریف عدالت از جنبه جهانی امروزه به‌صورت حداقلی در اصول اعلامیه جهانی حقوق بشر آمده است. در داخل کشور نیز مفهوم عدالت علاوه بر تعریف عملیاتی در قانون اساسی و اسناد بالادستی سیاست‌گذاری، در دولت‌های مختلف بعد از پایان جنگ

تحمیلی به صورت رشد اقتصادی، آگاهی و آزادی، خدمت به مردم، عدالت اجتماعی و رفع فقر ترویج شده و دولت‌ها تلاش نمودند عدالت را از دیدگاه خود عملیاتی نمایند.

گام دوم: جایگاه شاخص‌های عدالت اقتصادی در یک چارچوب نظری

مهم‌ترین شاخص‌های توسعه‌یافتگی نشان‌دهنده جایگاه برجسته و قانونی عدالت در توسعه است. با توجه به این جایگاه، در هر الگویی از توسعه، می‌بایست وضعیت عدالت روشن شود. به عبارتی، عدالت اجتماعی و در پی آن عدالت اقتصادی تابعی است از الگویی که هر کشوری برای مسیر توسعه خود انتخاب کرده است. به بیان رومر، مبانی نظری الگویی که درآمد را عامل توسعه می‌داند و بر این اساس برنامه‌ریزی می‌کند با الگویی که سرمایه انسانی را مؤلفه محوری توسعه می‌داند اهداف و سیاست‌های یکسانی در توسعه ندارد. (Romer, 2012: 130) هر الگویی از سه ویژگی مهم پرهیز از کلی‌گویی، تبیین دقیق راه، مسئله محوری برخوردار است. مسیر توسعه در هر کشوری بر اساس الگویی داخلی یا برگرفته از دانش و تجربی بشری در سایر کشورها طی می‌شود. "مهم‌ترین شاخص‌های توسعه‌یافتگی که طی دهه‌های گذشته مورد بحث بوده‌اند عبارت‌اند از: درآمد ملی سرانه، وضعیت توزیع درآمد و فقر، شاخص توسعه انسانی (بهداشت و آموزش در کنار درآمد سرانه)، ساختارهای اقتصادی و مشارکت اجتماعی و نحوه حکمرانی." (متوسلی، ۱۳۸۲: ۱۵).

الگوهای عدالت اقتصادی

بر اساس ادبیات موجود و بررسی‌های به عمل آمده سه الگو مفهوم بندی شده و رایج در برنامه‌ها قابل‌ردیابی و شناسایی‌اند. این سه الگو عبارت‌اند از: ۱- الگوی بازار آزاد یا رقابتی که الگوی تعدیل اقتصادی نیز در این طبقه قرار می‌گیرد؛ ۲- الگوی توسعه انسانی؛ ۳- الگوی نیازهای اساسی. الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت در عمل، از برنامه هفتم به بعد قابل‌ردیابی و بررسی است. همچنین از الگوی سوسیالیستی نیز اسمی آورده نشده است و شاید بتوان با تسامح، برخی از نظرات تعدیل‌شده این تفکر را در الگوی نیازهای اساسی ادغام کرد.

۱. الگوی بازار آزاد یا رقابتی: طیف وسیعی از متفکران لیبرال و نئولیبرال طرفدار این الگو هستند و در داخل کشور نیز متفکران معروف به آزادی‌خواه از آن حمایت می‌کنند. اعتقاد به عدالت رویه‌ای و نظریه استحقاق و مخالفت با عدالت توزیعی و طراحی قالب و الگویی برای توزیع ثروت و امکانات، با فراهم کردن موقعیت منصفانه رقابت آزاد در یک بازار آزاد، اولویت رشد اقتصادی و اعتقاد به اینکه رفاه مردم از طریق رشد اقتصادی فراهم می‌شود، دولت حداقلی نوزیک (۱۹۷۴) و تقویت بخش خصوصی از مشخصات بارز این الگو است. متفکران اولیه و صاحب‌نام این الگو با برنامه‌ریزی‌هایی شبیه به برنامه‌های توسعه مخالفند و از رویکرد نظم خودجوش حمایت می‌کنند. (Hayek, 1944: 260).

۲. الگوی توسعه انسانی: آزادی‌های اساسی فرد را توانمند می‌سازد تا گزینه‌های وصول خویش را افزایش دهد. در این الگو، ترتیبات اجتماعی باید شرایط توانمندسازی و بروز قابلیت‌های انسانی را مهیا سازد. شاخص توسعه انسانی از طریق بهبود بهداشت، آموزش و درآمد سرانه در جامعه ارزیابی می‌شود. آمارتیا سن معتقد است توسعه انسانی با لمس عدالت توسط افراد و جامعه از طریق آزادی‌های اساسی و ترتیبات اجتماعی امکان‌پذیر است. (Sen, 1999: 380). الگوی توسعه انسانی ضمن اعتقاد به رشد اقتصادی و رفاه، تفاوت انسان‌ها را می‌بیند. به نظر صاحب‌نظران "فقرا و ثروتمندان در موارد بسیاری مانند بهداشت، دوستان و آموزش متفاوت هستند." (مولاینتن؛ شفیر، ۱۴۰۲: ۷۴).

۳. الگوی نیازهای اساسی: در این الگو، اعتقاد بر این است که اگر افرادی نتوانند با تلاش و شایستگی خود به حداقل‌های مورد نیاز دسترسی یابند، حکومت و تک‌تک افراد موظفند "نیازهای اساسی" آنان را تأمین کنند. این الگو به ایجاد برابری و کاهش شکاف بین فقیر و غنی، تأمین اجتماعی همگانی، کمک‌های مستقیم به افراد ضعیف توجه خاص دارد. نظرات جان رالز که به عدالت توزیعی معتقد است بیشتر در این الگو قرار گرفته است.

روش تحقیق

ساماندهی یافته‌های مقاله به روش تحلیلی است. هدف پژوهش حاضر که برای استنباط از تکنیک تحلیل محتوا استفاده شده است، شناسایی شاخص‌های عدالت اقتصادی از اسناد قانونی برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۸ تا ۱۴۰۰) است. برای شناسایی شاخص‌های عدالت اقتصادی از سه الگوی رایج بازار آزاد (رقابتی)؛ توسعه انسانی و نیازهای اساسی بهره‌برداری شده است. بر اساس چارچوب تجویزی، تحلیلی و شناختی تحلیل محتوا، در پژوهش حاضر داده‌ها (به‌عنوان مواد مقدماتی تحلیل محتوا) و اسناد (متن قانونی شش برنامه توسعه) در دسترس پژوهشگران است و از این جنبه محدودیتی وجود ندارد.

بدین منظور با استفاده از چارچوب نظری و مفهومی و پیشینه تحقیق، نخست مؤلفه‌های اصلی عدالت اقتصادی در هر یک از برنامه‌های توسعه به‌صورت جداگانه کدگذاری و استخراج شدند و سپس این مؤلفه‌ها در سه الگو جداگانه طبقه‌بندی گردیدند. در گام بعدی کلیه مؤلفه‌های دارای شاخص یا اهداف کمی، بدون ارتباط با مفهوم عدالت حذف شدند. یافته‌ها بر اساس فراوانی و نوع مقوله مرتبط با الگوی رایج عدالت اقتصادی در جدول قرار گرفته و از تکنیک تحلیل محتوا برای استنباط تکرارپذیر داده‌ها از متون برنامه‌های شش‌گانه توسعه و یافته‌های تحقیق استفاده شد. مؤلفه‌های عدالت اقتصادی که در این پژوهش به‌کاررفته‌اند در جدول شماره دو آمده است.

جدول ۲- مؤلفه‌های عدالت اقتصادی

الگوها	مؤلفه‌ها
رقابت آزاد	رشد اقتصادی، رقابت، آزادسازی قیمت‌ها، کاهش تصدی دولت، حمایت از بخش خصوصی، رفع تبعیض‌ها
توسعه انسانی	آزادی‌های اساسی، توانمندسازی، بهداشت، آموزش، درآمد سرانه، محیط‌زیست
نیازهای اساسی	کاهش شکاف طبقاتی، کاهش یا حذف فقر، تأمین اجتماعی، حمایت از محرومین، بازتوزیع منابع و تأمین کالاهای اساسی، برابری و برابری فرصت‌ها

یافته‌ها

جدول ۳- شاخص‌های عدالت اقتصادی در برنامه‌ها با الگوی بازار آزاد

شاخص‌های عدالت اقتصادی در برنامه‌ها با الگوی بازار آزاد
برنامه اول: ۱-۲- تولید ناخالص داخلی بدون نفت متوسط رشدی معادل ۷,۹ درصد. رشد تولید سرانه به‌طور متوسط سالانه معادل ۴,۹ درصد؛ ۱-۲- رشد اقتصادی: در چارچوب رشد اقتصادی مورد پیش‌بینی شده، رشد سالانه بخش‌های مختلف؛ ۱-۲- سهم ارزش‌افزوده بخش‌های مختلف در تولید ناخالص داخلی؛ ۱-۲-۲- رشد سرمایه‌گذاری به قیمت ثابت سالانه به‌طور متوسط معادل ۱۱,۶ درصد خواهد بود. ۲-۳-۳- افزایش درآمدهای دولت طی برنامه اول با رشد متوسط سالانه ۲۵,۱ درصد از ۲,۹۸,۷ میلیارد ریال در سال ۱۳۶۷ به ۶۴۴۲,۱ میلیارد ریال در سال ۱۳۷۲؛ ۲-۳-۵- نسبت کسری بودجه به تولید ناخالص داخلی از ۹,۶ درصد در سال ۱۳۶۷ به ۰,۲ درصد در سال ۱۳۷۲ کاهش می‌یابد؛ ۲-۴- با توجه به نرخ رشد تولید ناخالص داخلی و حجم نقدینگی مورد پیش‌بینی در برنامه، رشد بهای کالا و خدمات مصرفی از حدود ۲۸,۵ درصد در سال ۱۳۶۷ به ۸,۹ درصد در سال ۱۳۷۲ کاهش خواهد یافت. روند مذکور نشان‌دهنده مهار تدریجی نرخ تورم نسبت به سال‌های گذشته است؛ ۲-۶-۶- سهم بخش صنعت و معدن از مجموع جمعیت شاغل کشور در فاصله سال‌های ۱۳۶۷-۱۳۷۲ از ۱۲,۹ درصد به ۱۳,۷ و سهم ساختمان و مسکن از ۱۰,۷ به ۱۴,۶ درصد ازدیاد خواهد یافت؛ ۳-۶-۶- با اتکا به میزان سرمایه‌گذاری و الگوی رشد و سیاست‌های اتخاذی، در طی این برنامه ۷,۵ هزار شغل جدید در مجموع فعالیت‌های خدماتی کشور ایجاد خواهد شد، به‌طوری‌که سهم آن در هرم شغلی جمعیت کشور از ۴۷,۲ به درصد فعلی (سال ۱۳۶۷) به ۴۵,۱ درصد در سال پایانی این برنامه خواهد رسید. ۳۹۴ هزار شغل جدیدی طی پنج سال برنامه؛ ۳-۶-۶- تولید ناخالص داخلی به قیمت ثابت سال ۱۳۶۷ رشد متوسطی معادل ۸,۱ درصد خواهد داشت و تولید سرانه به‌طور متوسط سالانه ۴,۹ درصد افزایش خواهد یافت؛ بند ۲ بخش د - افزایش نسبت سرمایه‌گذاری به تولید ناخالص داخلی رشد سرمایه‌گذاری به‌طور متوسط سالانه معادل ۱۱,۶ درصد؛ . بند ۲ بخش د- رشد متوسط درآمدهای مالیاتی ۲۶,۴ درصد، درآمد نفت ۱۵ درصد و سایر درآمدها معادل ۳۴ درصد برآورد می‌شود. سهم درآمدهای مالیاتی در کل درآمدها از ۴۷ درصد در سال ۱۳۶۷ به ۴۹,۴ درصد در سال ۱۳۷۲ افزایش و همچنین سهم درآمدهای مالیاتی در تولید ناخالص داخلی از ۴,۳ درصد در سال ۱۳۶۷ به ۸,۴ درصد در سال ۱۳۷۲ افزایش خواهد یافت. نسبت درآمدهای مالیاتی به هزینه‌های جاری از ۲۸,۸ درصد در سال ۱۳۶۷ به ۶۷,۶ درصد در سال ۱۳۷۲ افزایش می‌یابد.

برنامه دوم: بند ۱ هدف‌های کمی - افزایش تولید ناخالص داخلی به قیمت ثابت سال ۱۳۶۱ طی دوره ۷۸-۱۳۷۳ به‌طور متوسط سالانه ۵.۱ درصد افزایش؛ بند ۲- افزایش تشکیل سرمایه ثابت ناخالص داخلی به قیمت‌های ثابت به‌طور متوسط سالانه ۶.۲ درصد. بند ۴ - متوسط رشد درآمدهای دولت طی دوره برنامه معادل ۱۵.۲ درصد. در برنامه دوم از کل درآمدهای دولت پنجاه درصد (۵۰٪) درآمد نفت، بیست و شش درصد (۲۶٪) درآمدهای مالیاتی و بیست و چهار درصد (۲۴٪) سایر درآمدها بند ۷- تعداد شاغلین در سال ۱۳۷۸ به ۱۶۲۳۲ هزار نفر بالغ خواهد شد؛
برنامه سوم: د ۳ ماده ۳- مجموع استخدام‌های جدید در بخش‌های دولتی از پنجاه درصد کل تعداد کارکنانی که از خدمت خارج می‌شوند تجاوز نکند؛ بخش و بند ۳ ماده ۳- دولت موظف است در طول برنامه سوم تعداد پرسنل بخش دولتی را در چارچوب جدول شماره ۱ پیوست قانون تنظیم نماید؛ ماده ۵ - افزایش قیمت کالاها و خدمات توسط دستگاه‌ها و شرکت‌های دولتی سالیانه بیش از ده درصد مجاز نیست؛ بخش الف ماده ۱۱۱- بانک صنعت و معدن در دو سال نخست برنامه، سهام کلیه شرکت‌های تحت پوشش خود را به بخش‌های تعاونی و خصوصی داخلی واگذار خواهد کرد؛ بخش الف - ماده ۱۲۹- نسبت به واگذاری سهام شرکت‌های هواپیمایی جمهوری اسلامی ایران (حداکثر تا ۴۹ درصد) هواپیمایی آسمان، هواپیمایی پیام، حمل و نقل هوایی نفت، خدمات هلیکوپتری (ساخه)، کشتیرانی جمهوری اسلامی ایران و شرکت‌های تابعه آن و شرکت ملی نفتکش ایران به بخش‌های تعاونی و خصوصی داخلی اقدام کند.
برنامه چهارم: ماده ۱۳۹- الف - موظف شدن دولت (تا پایان سال اول برنامه چهارم توسعه) به پیشنهاد حذف و یا واگذاری حداقل بیست درصد (۲۰٪) از تعداد سازمان‌ها و نهادها، مؤسسات و شرکت‌ها و نظایر آن را به سایر بخش‌ها و ادغام و انحلال دستگاه‌های غیرضرور برای تصویب در مجلس شورای اسلامی؛ ماده ۲۱- رشد تولید صنعتی و معدنی متوسط سالانه یازده و دو دهم درصد (۱۱.۲٪) و رشد توسط سرمایه‌گذاری صنعتی و معدنی شانزده و نهم درصد (۱۶.۹٪) به گونه‌ای که سهم بخش صنعت و معدن از تولید ناخالص داخلی از چهارده درصد (۱۴٪) در سال ۱۳۸۳ به شانزده و دو دهم درصد (۱۶.۲٪) در سال ۱۳۸۸ و صادرات صنعتی از رشد متوسط سالانه چهارده و هشت دهم درصد (۱۴.۸٪) برخوردار گردد؛ ماده ۳۷- در جهت ایجاد فضا و بسترهای مناسب برای تقویت و تحکیم رقابت‌پذیری و افزایش بهره‌وری نیروی کار متوسط سالانه سه و نیم درصد (۳.۵٪) و رشد صادرات غیرنفتی متوسط سالانه ده و هفت دهم درصد (۱۰.۷٪) و ارتقاء سهم صادرات کالاهای فناوری پیشرفته در صادرات غیرنفتی از دو درصد (۲٪) به شش درصد (۶٪)؛
برنامه پنجم: ج - ماده ۲۳۴- قطع وابستگی هزینه‌های جاری دولت به درآمدهای نفت و گاز تا پایان برنامه. تا پایان برنامه پنجم اهداف زیر تحقق یابد؛

الف ماده ۲۳۴ - رشد نرخ متوسط هشت درصد (۸٪) سالیانه تولید ناخالص داخلی. ب ماده ۲۳۴ - حفظ نسبت پس‌انداز به تولید ناخالص داخلی به میزان متوسط چهل درصد (۴۰ درصد).
برنامه ششم: ماده ۳ - رشد اقتصادی متوسط سالانه هشت درصد (۸٪)
ز - ماده ۴ - سند کار شایسته باید مبتنی بر کاهش نرخ بیکاری به میزان حداقل هشت‌دهم درصد (۸/۱۰٪) سالانه در طول سال‌های اجرای قانون برنامه باشد؛
ماده ۴ - جهت تأمین حداقل دو و هشت‌دهم (۸/۲) واحد درصد از رشد هشت درصد (۸٪) اقتصاد از محل ارتقای بهره‌وری کل عوامل تولید و همچنین رشد سرمایه‌گذاری به میزان متوسط سالانه بیست‌ویک و چهاردهم درصد (۴/۲۱٪)؛
بند ۱ ت ماده ۸ - حفظ شاخص نسبت بدهی دولت و شرکت‌های دولتی به تولید ناخالص داخلی (G.D.P) در سطح حداکثر چهل درصد (۴۰٪)؛
تبصره - الف ماده ۱۲ - سالانه حداقل ده درصد (۱۰٪) بدهی دولت به سازمان تأمین اجتماعی تسویه گردد و هرگونه تعهد جدید برای سازمان تأمین اجتماعی باید در قانون بودجه همان سال پیش‌بینی و تأمین شود؛
الف - ماده ۲۱ - تا در پایان سال چهارم اجرای قانون برنامه، رتبه ایران در دو شاخص رقابت‌پذیری بین‌المللی و شاخص‌های بین‌المللی حقوق مالکیت در میان کشورهای منطقه سند چشم‌انداز به رتبه سوم ارتقاء یابد و هر سال بیست درصد (۲۰٪) از این هدف محقق شود. در شاخص کسب‌وکار هر سال ده رتبه ارتقاء یافته و به کمتر از هفتاد در پایان اجرای قانون برنامه برسد؛
الف - ماده ۲۸ - کاهش حجم، اندازه و ساختار مجموع دستگاه‌های اجرائی به‌استثنای مدارس دولتی در طول اجرای قانون برنامه، حداقل به میزان پانزده درصد (۱۵٪) نسبت به وضع موجود (حداقل پنج درصد (۵٪) در پایان سال دوم).

الگوی بازار آزاد یا رقابتی، جریانی مخالف با عدالت توزیعی است. سیاست‌گذاری بر اساس این الگو اجازه اقتصاد دستوری نمی‌دهد. از دیدگاه متفکران این الگو اقداماتی پوپولیستی مانند پخش پول بین مردم (بدون کار و تلاش آنان) به‌مثابه سواری مجانی اقدامی برخلاف جریان توسعه و حتی عدالت است. کلیدواژه اصلی و مؤلفه محوری این الگو رشد اقتصادی است و طرفداران این الگو معتقدند که با رشد اقتصادی عدالت در جامعه نیز تحقق خواهد یافت. برای تحقق رشد اقتصادی نیز به دور از اقتصاد دستوری، آزادسازی قیمت‌ها، تقویت و حمایت از بخش خصوصی، رقابت‌پذیری و کاهش تصدی دولت (به مفهوم وسیع آن) ضروری است. بررسی و تحلیل جدول شماره ۳ نشان می‌دهد

که شاخص‌های مطرح‌شده در هر یک از برنامه‌ها در ارتباط با الگوی بازار آزاد به کدام‌یک از این مؤلفه‌ها توجه بیشتری داشته است.

اجرای قانون برنامه اول مصادف با پایان جنگ تحمیلی و بازنگری قانون اساسی بود و ویرانی‌های حاصل از جنگ هشت‌ساله، بعد اقتصادی برنامه و لزوم توجه اصلی به سازندگی را در برنامه اول و سایر سیاست‌گذاری دولت برجسته‌تر کرده است. از همین رو شاخص‌های تعریف شده در برنامه اول از نگاه الگوی بازار آزاد صرفاً به رشد اقتصادی، سرمایه‌گذاری، درآمدهای دولت و انضباط مالی (کاهش کسری بودجه) منحصر می‌شود. در برنامه دوم نیز توجه به افزایش تولید ناخالص داخلی و درآمدهای دولت است. در قانون برنامه سوم، شاخصی در ارتباط با رشد اقتصادی مشاهده نمی‌شود و از نظر شاخص‌سازی از نگاه الگوی بازار آزاد توجه کامل به کاهش تصدی دولت شده است.

در قانون برنامه چهارم به شاخص‌های رشد اقتصادی، بهره‌وری نیروی کار و کاهش تصدی دولت توجه شده است. از نگاه الگوی بازار آزاد، قانون برنامه پنجم به انضباط مالی و رشد تولید ناخالص داخلی توجه کرده است. در برنامه ششم شاخص‌های رشد اقتصادی، بهره‌وری، انضباط مالی، رقابت‌پذیری، کاهش تصدی دولت، برای سنجش عملکرد برنامه قابل استفاده و بهره‌برداری است.

جدول ۴- شاخص‌های عدالت اقتصادی در برنامه‌های توسعه با رویکرد توسعه انسانی

شاخص‌های عدالت اقتصادی در برنامه‌های توسعه با الگوی توسعه انسانی
برنامه اول: تبصره ۵: شناسایی بخش‌های محروم حداقل مطابق برخورداری بخش‌های غیر محروم در سال ۱۳۶۸ باشد؛ ج تبصره ۶: تحت پوشش آموزشی قرار دادن کلیه افراد واجب‌التعلیم در بخش‌های محروم؛ بند ۳ تبصره ۶: ایجاد و گسترش مراکز آموزش عالی در مراکز شهری بخش‌های محروم یا شهرهای مجاور آنان؛ تبصره ۱۳: یک در هزار فروش تولیدات کارخانه‌ها و کارگاه‌ها برای محیط‌زیست؛ ۱-۱- افزایش دانشجویان تا سطوح ۷۷۷ نفر دانشجوی کارشناسی به بالا درصد هزار نفر جمعیت؛ ۱-۲- تحت پوشش قرار گرفتن ۱۷,۵ میلیون نفر دانش‌آموز؛

شاخص‌های عدالت اقتصادی در برنامه‌های پنج ساله توسعه...، فلاح‌پیشه و ربع‌زاده | ۲۳

۳-۱- افزایش تعداد تخت‌های بیمارستانی از ۷۷۰۰۰ به ۹۳۰۰۰ تخت؛ ۳-۴- سهم افزایش هزینه‌های آموزش، بهداشت و تأمین اجتماعی در کل هزینه‌های دولت از ۳۲٫۸ درصد در سال ۱۳۶۷ به ۴۵٫۷ درصد در سال ۱۳۷۲؛ ۶-۲- ایجاد سالانه حدود ۳۹۴۰۰۰ شغل در طول برنامه. تقلیل نرخ بیکاری از ۱۵٫۹ درصد فعلی به ۱۳٫۴ در انتهای برنامه. کاهش نسبت اشتغال فعالیت‌های خدماتی از ۴۷٫۲ فعلی به ۴۵٫۵ درصد در آخرین سال برنامه؛ ۶-۴- در طول این برنامه ۱٫۸۸۴ میلیون نفر وارد بازار کار خواهند شد و بر اثر آن جمعیت فعال کشور در آخرین سال این برنامه به ۱۵٫۴۹۵ میلیون نفر خواهد رسید.
برنامه دوم: فاقد داده
برنامه سوم: بخش ج- برخورداری کلیه روستاهای بالای بیست خانوار از راه مناسب، مدرسه، آب شرب بهداشتی، برق و تلفن؛ بخش ب ماده ۱۵۲- معافیت جانبازان ۲۵ به بالا، دانشجویان تحت پوشش کمیته امداد و سازمان بهزیستی تا سقف ۵۰ درصد از پرداخت شهریه دوره‌های شبانه و دوره‌های خاص؛ ماده ۱۷۶- ... خدمت حداقل پنجاه درصد از نیروهای تحصیل کرده در مناطق توسعه نیافته یا کمتر توسعه یافته کشور.
برنامه چهارم: ب ماده ۵۰- به منظور دسترسی به فرصت‌های برابر آموزشی و ارتقای پوشش جمعیت دانشجویی؛ (نسبت جمعیت دانشجویی به جمعیت ۱۸ تا ۲۴ سال) به سی درصد (۳۰٪)؛ ب ماده ۵۰- شهریه دانشجویان جانباز بیست و پنج درصد (۲۵٪) و بالاتر و فرزندان آنان، فرزندان شاهد، آزادگان و فرزندان آنان و دانشجویان تحت پوشش کمیته امداد امام خمینی (ره) و سازمان بهزیستی از محل اعتبارات ردیف خاص و توسط سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور تأمین می‌شود؛ ط - ماده ۵۲- تا پایان برنامه چهارم، باسوادی افراد حداقل زیر سی سال به طور کامل تحقق یابد؛ الف - ماده ۵۷ ارتقاء ضریب نفوذ ارتباطات ثابت، سیار و اینترنت کشور حداقل به ترتیب پنجاه درصد (۵۰٪)، سی و پنج درصد (۳۵٪) و سی درصد (۳۰٪) آحاد جمعیت کشور و همچنین ایجاد ارتباط پر ظرفیت و چند رسانه‌ای حداقل در شهرهای بالای پنجاه هزار نفر و افزایش ظرفیت خدمات پستی به بیست مرسوله بر نفر ماده ۶۲- دولت مکلف است: الف- در طول برنامه چهارم، میزان آلودگی هوای شهرهای تهران، اهواز، اراک، تبریز، مشهد، شیراز، کرج و اصفهان را در حد استاندارد مصوب شورای عالی حفاظت محیط زیست کاهش دهد؛ ماده ۶۳- تبصره - دولت موظف است کلیه وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی را به شکلی ساماندهی نماید که تا پایان برنامه چهارم، عقب نشینی شصت (۶۰) متر حریم دریا صد درصد (۱۰۰ درصد) انجام پذیرد. ماده ۶۹- دولت مکلف است برنامه حفظ، احیاء، اصلاح، توسعه و بهره برداری از منابع طبیعی تجدید شونده را با توجه به اولویت‌های زیر تنظیم و به (شرح تفصیلی ماده قانونی حاضر) به اجرا بگذارد. ماده ۸۵- کاهش حوادث حمل و نقل، از طریق شناسایی نقاط و محورهای حادثه خیز جاده‌ها و راه‌های مواصلاتی و کاهش نقاط مذکور به میزان پنجاه درصد (۵۰٪) تا پایان برنامه چهارم. ساماندهی و تکمیل شبکه فوریت‌های

پزشکی پیش بیمارستانی و بیمارستانی کشور و کاهش مرگ‌ومیر ناشی از حوادث حمل‌ونقل به میزان پنجاه درصد (۵۰٪)؛ ماده ۹۰- به‌منظور ارتقاء عدالت توزیعی در دسترسی عادلانه مردم به خدمات بهداشتی و درمانی ارتقاء شاخص مشارکت عادلانه مالی مردم» به نود درصد و سهم مردم از هزینه‌های سلامت حداکثر از سی درصد افزایش نیابد و کاهش میزان خانوارهای آسیب‌پذیر از هزینه‌های غیرقابل تحمل سلامت به یک درصد؛ و- ماده ۹۵- امکان تأمین غذای سالم و کافی در راستای سبد مطلوب غذایی و تضمین خدمات؛ بهداشتی، درمانی و توانبخشی رایگان و تأمین مسکن ارزان‌قیمت، همچنین حصول اطمینان از قرار گرفتن جمعیت کمتر از هجده سال تحت پوشش آموزش عمومی رایگان برای خانوارهای؛ واقع در سه دهک پائین درآمدی، از طریق جابه‌جایی و تخصیص کارآمد منابع بارانه؛
برنامه پنجم: ب ماده ۳۴ به‌منظور تحقق شاخص عدالت در سلامت و کاهش سهم هزینه‌های مستقیم مردم به حداکثر معادل سی درصد (۳۰٪) هزینه‌های سلامت، ... ده درصد (۱۰٪)؛ د - ماده ۲۳۴- انجام اقدامات ضروری و لازم برای کاهش نرخ بیکاری به هفت درصد (۷٪) در پایان برنامه؛ ب - ماده ۳۹- اجرای برنامه‌های توانمندسازی حداقل سالانه ده درصد (۱۰٪) خانوارهای تحت پوشش و خروج آنان از پوشش حمایت‌های مستقیم.
برنامه ششم: ۴ ماده ۲۷- توسعه حداقل پنجاه‌وپنجاه خوشه کسب‌وکار روستایی، بهره‌برداری و ساخت ۹۸ ناحیه صنعتی روستایی و ایجاد یک‌میلیون و نهصد و چهارده هزار فرصت شغلی در روستاها و مناطق عشایری؛ ر- ماده ۳۸- ارتقای پوشش صد درصد (۱۰۰٪) حفاظت از جنگل‌ها، مراتع و اراضی ملی و دولتی و مناطق چهارگانه سالانه حداقل ده درصد (۱۰٪)؛ بند ۵ ماده ۲۷- تأمین منابع مورد نیاز برای رشد سالانه حداقل پنج درصد (۵٪) شاخص‌های برخورداری تعیین‌شده در ساماندهی عشایر؛ بند ۸ ماده ۲۷- حداقل سی درصد (۳۰٪) روستاهای در معرض خطر سوانح طبیعی تا پایان اجرای قانون برنامه ایمن‌سازی شوند. ماده ۷۰- حق بیمه پایه سلامت خانوار به شرح ذیل، سهمی از درآمد سرپرست خانوار خواهد بود: ۱- خانواده روستاییان، عشایر و اقشار نیازمند تحت پوشش نهادهای حمایتی معادل هفت درصد (۷٪) حداقل حقوق و دستمزد مشمولان قانون کار. صد درصد (۱۰۰٪) حق بیمه این گروه‌های اجتماعی بر مبنای بند (الف) این ماده توسط دولت در قالب بودجه سنواتی تأمین می‌شود؛ ماده ۸۰- آسیب‌های اجتماعی (اولویت اعتیاد، طلاق، حاشیه‌نشینی، کودکان کار و مفسد اخلاقی) در انتهای برنامه به بیست‌وپنج درصد (۲۵ درصد) میزان کنونی کاهش یابد. ح- ماده ۸۱- ساماندهی کودکان کار تا پایان اجرای قانون برنامه به‌نحوی که جمعیت کودکان کار حداقل بیست‌وپنج درصد (۲۵٪) کاهش یابد.

شاخص‌های عدالت اقتصادی در برنامه‌های پنج ساله توسعه...، فلاح‌پیشه و ربیع‌زاده | ۲۵

الگوی توسعه انسانی در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه قابل رصد و ردیابی است و حتی برای اولین بار در فصل سوم ماده ۲۴ برنامه پنجم توسعه به‌طور مستقیم "شاخص توسعه انسانی" آمده است. متن ماده قانونی این برنامه به این شرح است: "به منظور ارتقاء شاخص توسعه انسانی به سطح کشورهایی با توسعه انسانی بالا و هماهنگی رشد شاخص‌های آموزش، بهداشت و اشتغال در کشور، سند راهبردی «ارتقاء سطح شاخص توسعه انسانی» پس از تصویب هیأت وزیران اجرا می‌شود." بر اساس این ماده قانونی نهادهای مسئول می‌توانند با ترکیب شاخص‌های آموزش، بهداشت و اشتغال در کشور شاخص توسعه انسانی را بدست آورده و طبق سند راهبردی نسبت به ارتقاء آن اقدام نمایند. علاوه بر این سه مؤلفه مهم در الگوی توسعه انسانی آزادی انسان‌ها، حقوق بشر، توانمندسازی و محیط‌زیست نیز توجه شده است.

در برنامه اول از نگاه توسعه انسانی، شاخص‌های آموزش، توانمندسازی، بهداشت، محیط‌زیست و اشتغال قابل استفاده می‌باشند. هیچ‌گونه شاخصی در توسعه انسانی در برنامه دوم حضور ندارد. در برنامه سوم شاخص‌های آموزش، بهداشت، محیط‌زیست و توانمندسازی مشاهده می‌شود. در برنامه چهارم شاخص‌های آموزش، بهداشت، توانمندسازی، اشتغال، محیط‌زیست حضور دارند. در برنامه پنجم شاخص‌های بهداشت، اشتغال، توانمندسازی و در برنامه ششم شاخص‌های اشتغال، محیط‌زیست، توانمندسازی مشاهده می‌شوند.

جدول ۵- شاخص‌های عدالت اقتصادی در برنامه‌ها با الگوی نیازهای اساسی

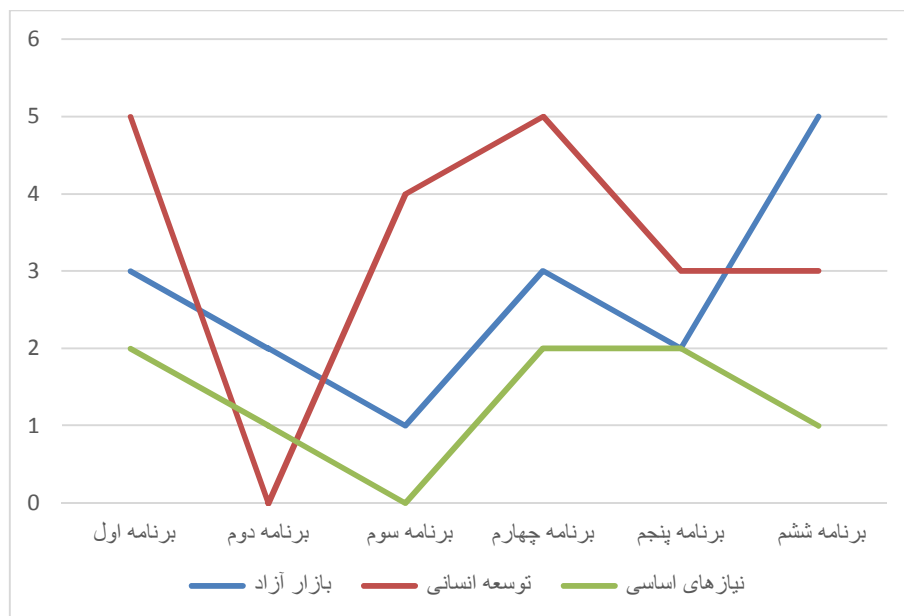
شاخص‌های عدالت اقتصادی در برنامه‌ها با الگوی نیازهای اساسی
برنامه اول: ۱-۲- تحت پوشش قرار گرفتن ۶۳۱۲ هزار نفر در برنامه‌های مختلف بهزیستی؛
۱-۲- افزایش نسبت بیمه‌شدگان اصلی کشور به کل مزد و حقوق‌گیران از ۷۲ درصد به ۷۷ درصد؛
۱-۲- در طی برنامه پنج‌ساله حدود ۲,۴ میلیون مترمربع ساخت زیربنای مسکونی در نظر گرفته شده است؛
۳-۳-۳- افزایش نسبت درآمدهای مالیاتی به تولید ناخالص داخلی از ۴,۳ درصد در سال ۱۳۶۷ به ۸,۴ درصد در سال ۱۳۷۲.

برنامه دوم: بخش خط‌مشی‌های اساسی: کاهش ضریب جینی
برنامه سوم: فاقد داده
برنامه چهارم: ج- ماده ۹۵- تعیین خط فقر و برنامه‌های توانمندسازی برای پوشش کامل جمعیت زیرخط فقر مطلق و نظام تأمین اجتماعی، پوشش خانوارهای زیرخط فقر مطلق، ب - ۹۶- پوشش کامل (صد درصد) جمعیتی از بیمه همگانی پایه خدمات درمانی؛ بند ۵ ماده ۱۳۳- خانواده‌های تحت پوشش کمیته امداد امام خمینی (ره) و سازمان بهزیستی از پرداخت هزینه عوارض و مالیات و هرگونه هزینه دیگر معاف می‌باشند.
برنامه پنجم: ه- ماده ۲۳۴ - کاهش فاصله دو دهک بالا و پایین درآمدی جامعه از طریق اتخاذ سیاست‌های اجرائی مناسب؛ ه- ماده ۲۳۴ استقرار سیستم تأمین اجتماعی فراگیر گسترش پایه مالیاتی و توزیع مجدد درآمدها به‌طوری‌که ضریب جینی در پایان برنامه به (۰/۳۵) برسد.
برنامه ششم: ماده ۳ - ضریب جینی (۳۴/۰)؛ ماده ۷۹- پرداخت یارانه فعلی، هر سال حداقل مستمری خانوارهای مددجویان تحت حمایت کمیته امداد امام خمینی (ره) و سازمان بهزیستی را متناسب با سطح محرومیت بر مبنای متوسط بیست درصد (۲۰٪) حداقل دستمزد مصوب شورای عالی کار، در چهارچوب بودجه سنواتی و از محل درآمد قانون هدفمند کردن یارانه‌ها با حذف خانوارهای پردرآمد.

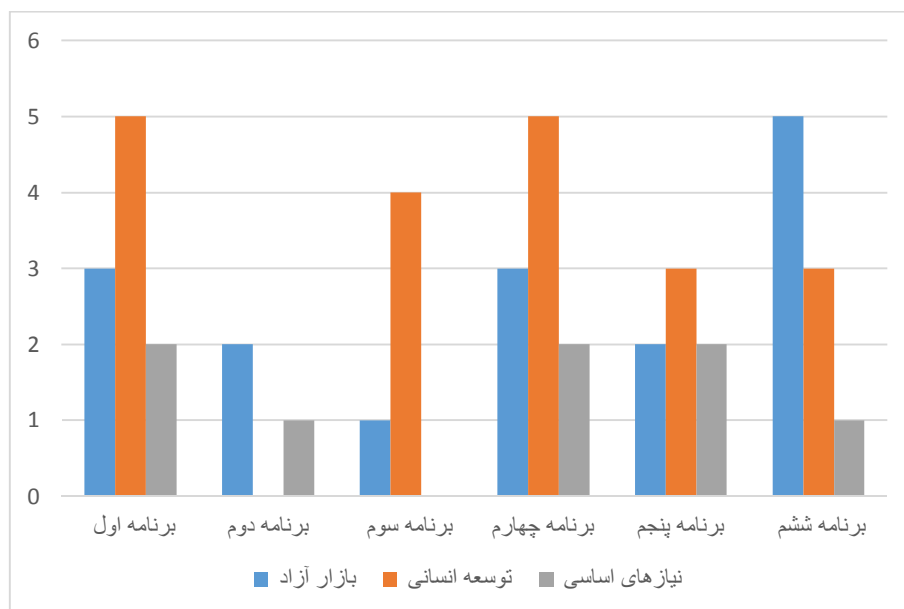
از نگاه الگوی نیازهای اساسی در برنامه اول شاخص‌های تأمین اجتماعی، مسکن؛ در برنامه دوم ضریب جینی؛ در برنامه چهارم تأمین اجتماعی، فقرزدایی و در برنامه پنجم کاهش طبقاتی، تأمین اجتماعی و در برنامه ششم شاخص ضریب جینی مشاهده می‌شود. در مجموع در برنامه‌های توسعه از شاخص ضریب جینی دو بار (برنامه دوم و ششم) استفاده شده است. قابل ذکر است که استفاده از شاخص ضریب جینی منحصر به الگوی نیازهای انسانی نیست و متفکران به نامی مانند آمارتیا سن نیز از این ضریب در توسعه انسانی استفاده کرده‌اند.

جدول ۶- فراوانی داده‌ها

برنامه /الگو	بازار آزاد	توسعه انسانی	نیازهای اساسی	تعداد	ردیف
برنامه اول	رشد اقتصادی و سرمایه‌گذاری، درآمدهای دولت و انضباط مالی (کاهش کسری بودجه)	آموزش، توانمندسازی، بهداشت، محیط‌زیست و اشتغال	تأمین اجتماعی، مسکن	۵	۱۸
برنامه دوم	افزایش تولید ناخالص داخلی و درآمدهای دولت	-	ضریب جینی	۰	۵
برنامه سوم	کاهش تصدی دولت	آموزش، بهداشت، محیط‌زیست و توانمندسازی	-	۴	۱۰
برنامه چهارم	رشد اقتصادی، بهره‌وری و کاهش تصدی دولت	آموزش، بهداشت، توانمندسازی، اشتغال، محیط‌زیست	تأمین اجتماعی، فقرزدایی	۵	۱۸
برنامه پنجم	انضباط مالی و رشد تولید ناخالص داخلی	بهداشت، اشتغال، توانمندسازی	کاهش طبقاتی، تأمین اجتماعی	۳	۱۲
برنامه ششم	رشد اقتصادی، بهره‌وری، انضباط مالی، رقابت‌پذیری، کاهش تصدی دولت	اشتغال، محیط‌زیست، توانمندسازی	ضریب جینی	۳	۱۷
جمع		-		۲۰	۸۰

نمودار ۱- شاخص‌ها و الگوهای عدالت

نمودار ۲- شاخص‌ها و الگوهای عدالت در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه

نمودارهای شماره ۱ و ۲ نشان می‌دهد از نظر حضور شاخص‌های عدالت اقتصادی در برنامه اول، سوم، چهارم و پنجم رتبه اول به الگوی توسعه انسانی اختصاص دارد. رتبه اول برنامه دوم و ششم به الگوی بازار آزاد تعلق دارد. شاخص‌های توسعه انسانی در برنامه دوم و شاخص نیازهای اساسی در برنامه سوم غایب‌اند.

نکته مهم در تحلیل این نمودارها این است که حضور و غیاب این شاخص‌ها در هریک از برنامه‌ها و رتبه فراوانی به معنای غلبه کامل الگوی اعلام‌شده در برنامه‌ها نمی‌باشد و در اکثر پژوهش‌های انجام‌شده در ارتباط با برنامه‌های پنج‌ساله توسعه به نبود یک تفکر منسجم و الگوی غالب با شاخص‌های تعریف‌شده و پذیرفته‌شده (درون یا برون برنامه‌ای) اشاره شده است که شواهد بسیاری در ارتباط با این مدعا قابل‌ارائه است که تفصیل آن با هدف این پژوهش همخوانی ندارد و فقط به ذکر یک مثال بااهمیت اکتفا می‌شود که در برنامه‌های اولیه توسعه سیاست‌گذاری‌ها بر کاهش جمعیت و باروری و تنظیم خانواده تمرکز داشت که این سیاست در برنامه‌های بعدی در جهت کاملاً مخالف، سیاست‌گذاری و اجرایی شد.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف این مقاله شناسایی شاخص‌های عدالت اقتصادی مطرح‌شده در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه و انطباق این شاخص‌ها با الگوهای رایج عدالت اقتصادی است. بر اساس روش پژوهش کلیه کلمات و گزاره‌هایی که بر اساس مبانی نظری و ادبیات موجود در این حوزه نمادی از عدالت اقتصادی شناخته می‌شوند در متون برنامه‌های توسعه کدگذاری شده و در سه مقوله (سه الگوی رایج عدالت اقتصادی) قرار گرفتند. نتایج بررسی نشان داد: رتبه اول شاخص‌های عدالت اقتصادی با فراوانی مؤلفه‌های آموزش، بهداشت، اشتغال، توانمندسازی، محیط‌زیست در برنامه‌های اول، سوم، چهارم و پنجم به الگوی توسعه انسانی اختصاص دارد.

در این بررسی مشخص شد برای یکی از محوری‌ترین مؤلفه‌های عدالت اقتصادی در الگوی توسعه انسانی یعنی مؤلفه آزادی‌های اساسی هیچ‌گونه شاخصی در برنامه‌های توسعه در

نظر گرفته نشده است. رتبه اول برنامه دوم و ششم به الگوی بازار آزاد با مؤلفه‌های رشد اقتصادی، کاهش تصدی دولت، انضباط مالی، بهره‌وری و رقابت‌پذیری تعلق دارد. در این قسمت هم شاخصی در ارتباط با حمایت از بخش واقعی خصوصی و خروج از اقتصاد دستوری در برنامه‌ها مشاهده نمی‌شود. ضمن اینکه سیاست‌گذاری‌ها و عملیات اجرایی در طول تدوین و اجرای برنامه‌های توسعه نشان‌دهنده این است که کارگزاران اصلی متولی سیاست‌گذاری کشور اعتقادی به خروج از اقتصاد دستوری ندارند.

شاخص‌های توسعه انسانی در برنامه دوم و شاخص‌های نیازهای اساسی در برنامه سوم حضوری ندارند. شاخص‌های نیازهای اساسی با مؤلفه‌های تأمین اجتماعی، مسکن، کاهش شکاف طبقاتی (ضریب جینی)، فقرزدایی در همه برنامه‌های توسعه اول تا ششم در رتبه‌های دوم و سوم قرار دارند. شاخص بااهمیت ضریب جینی در برنامه‌های دوم و ششم توسعه آمده است که برای سنجش تحقق عدالت اقتصادی به‌ویژه در الگوهای نیازهای اساسی و توسعه انسانی کاربرد دارد.

در اینجا توضیح این مطلب ضرورت دارد که بر اساس سیاست‌های نظام و الزام قانونی مقرر شده است که الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، الگوی غالب سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌های توسعه باشد و در این زمینه اقداماتی برای بلوغ این الگو و عملیاتی شدن آن از جنبه‌های نظریه‌پردازی و شاخص‌سازی شده است.

پیشنهاد می‌شود ارتباط سه الگوی مطرح‌شده در این مقاله و شاخص‌های آن با الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت که یک الگوی مفهوم‌بندی شده بومی است مورد بررسی قرار گرفته و شاخص‌های این الگو بومی بعد از اجماع نخبگان و تصمیم‌سازان اصلی حاکمیتی در برنامه‌های بعدی توسعه با ساماندهی مطلوب وارد شود. پیشنهاد بعدی این است که با توجه به تدوین برنامه هفتم توسعه، مطالعه تطبیقی و مقایسه‌ای بین شاخص‌های مطرح‌شده در برنامه هفتم با شش برنامه قبلی انجام شده و کفایت توان ارزیابی و سنجش تحقق برنامه‌ها با شاخص‌های عدالت اقتصادی مورد بررسی قرار گیرد.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

سپاسگزاری

مراتب تقدیر و سپاس از اساتید محترم اعلام می‌شود.

ORCID

Heshmatollah Falahatpishheh

 <https://orcid.org/0009-0009-5477-6799>

Mohammad Rabizadeh

 <https://orcid.org/0009-0008-1736-5504>

منابع

- اسلامی، سیف‌الله. (۱۳۹۷)، "بررسی اثر برخی از شاخص‌های اقتصادی بر نابرابری طی ۵ دهه گذشته در کشور"، *مجله اقتصادی*، سال هیجدهم، شماره ۹ و ۱۰: ۳۴-۵.
- پایتختی اسکویی، سید علی و طبقچی اکبری، لاله. (۱۳۹۱)، "فقر و توسعه انسانی: شواهدی از ایران و منتخبی از کشورهای در حال توسعه"، *مطالعات جامعه‌شناسی*، سال چهارم، شماره ۱۶: ۱۴۵-۱۵۶.
- پيله فروش، میثم. (۱۳۸۷)، *شاخص‌های عدالت اقتصادی و اندازه‌گیری آن*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته اقتصاد، دانشگاه امام صادق.
- پيله فروش، میثم. (۱۳۹۷)، *نظریه‌های عدالت اقتصادی*، مشهد: حوزه علمیه خراسان، چاپ اول.
- خاندوزی، سید احسان و مصطفوی ثانی، علی و سرآبادانی تفرشی، حسین. (۱۳۹۸)، *شاخصی برای عدالت*، تهران: دانشگاه امام صادق، چاپ اول.
- خاندوزی، سید احسان. (۱۳۹۰)، "بازخوانی و نقد نظریه‌های عدالت اقتصادی در قرن بیستم"، *فصلنامه مجلس و راهبرد*، سال هیجدهم، شماره ۶۸: ۱۴۵-۱۱۰.

- رجایی، سیدمحمد کاظم و معلمی، سید مهدی. (۱۳۹۴)، درآمدی بر مفهوم عدالت اقتصادی، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، چاپ اول.
- رضایی، محمد حسین. (۱۳۹۱)، "مطالعه عدالت اجتماعی در برنامه‌های توسعه از نگاهی نو"، دو فصلنامه علمی پژوهشی مدیریت اسلامی، سال بیستم، شماره ۲: ۵۴-۳۳.
- شاکری، عباس؛ مومنی، فرشاد؛ خادم‌علیزاده، امیر و سیدهادی مخزن موسوی. (۱۳۹۸)، "سنجش شاخص ترکیبی عدالت اقتصادی با رویکردی اسلامی در ایران (۱۳۷۳-۱۳۹۶)"، جستارهای اقتصادی ایران با رویکرد اقتصاد اسلامی، دوره شانزدهم، شماره ۳۱: ۴۰-۹.
- شهدادی، هرمز. (۱۳۶۷)، کاربرد شاخص‌های اجتماعی اقتصادی در برنامه‌ریزی توسعه، تهران: سازمان برنامه و بودجه، چاپ اول.
- عزتی، محمد جواد؛ عزتی، مرتضی و مزینی، امیر حسین. (۱۴۰۰)، "تحلیل مولفه‌های عدالت اقتصادی ایران"، فصلنامه سیاست‌های راهبردی و کلان، دوره نهم، شماره ۳: ۶۱۱-۶۳۰.
- عظیمی، حسین. (۱۳۵۹)، بررسی رابطه رشد اقتصادی، توزیع درآمد و فقر با توجه به مسائل ایران، رساله دکتری رشته اقتصاد، دانشگاه اکسفورد.
- عیوضلو، حسین. (۱۳۹۴)، نظریه اسلامی عدالت اجتماعی و اقتصادی. تهران: انتشارات الگوی پیشرفت، چاپ اول.
- فوزی، یحیی و فیروزی، آیت‌الله. (۱۳۹۹)، "چالش‌ها و راهبردهای تحقق عدالت اجتماعی بر اساس روش تحلیل لایه‌های علت‌ها"، جستارهای سیاسی معاصر، سال یازدهم، شماره ۲: ۱۴۸-۱۲۰.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون. (۱۳۹۸)، اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی، مترجمان: محمد رضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز، چاپ بیست و چهارم.
- متوسلی، محمود. (۱۳۸۲)، توسعه اقتصادی: مفاهیم مبانی نظری، رویکرد نهادگرایی و روش شناسی، تهران: انتشارات سمت، چاپ اول.

شاخص‌های عدالت اقتصادی در برنامه‌های پنج ساله توسعه...، فلاحت‌پیشه و ربیع‌زاده | ۳۳

- مولانیتین، سندهیل و شفیر، الدار. (۱۴۰۲)، فقر/حق می‌کند، ترجمه: سید امیر حسین میر ابوطالبی، تهران: ترجمان علوم انسانی، چاپ اول.
- نعمتی، محمد و همکاران. (۱۳۹۲)، مجموعه مقالات عدالت اقتصادی، دانشگاه امام صادق و مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول.

- Hayek, Friedrich, August, Von. (1944). *The Road to Serfdom*. University of Chicago Press, US: HD82.H38,1-266.
- Romer, D. (2012). *Advanced Macroeconomics*. 4th ed. New York: McGrawill/Irwin,100-130 .
- Sen, A, K. (1999). *Development and Freedom*. Oxford University press , Oxford. 1-384.
- Azimi, Hossein. (۱۹۸۰). Examining the relationship between economic growth, income distribution and poverty with regard to Iran's problems, *A thesis for the degree of Doctor of Economic* , Oxford University.
- Ayazlu, Hossein. (2014). *Islamic theory of social and economic justice*. Tehran: Model of Progress Publications.
- Ezzati, Mohammad Javad; Ezzati, Morteza and Mazini, Amir Hossein. (2021,). "Analysis of the components of Iran's economic justice", *Strategic and Macro Policy Quarterly*, Volume 9, Number 3, 611-630.
- Fouzi, Yahya; Firuzi, Ayatollah. (2019). "Challenges and strategies to realize social justice based on the method of analyzing the layers of causes", *Contemporary political essays of the 11th year*, No. 2, 148-120.
- hahdadi, Hormuz. (1988). "*Application of socio-economic indicators in development planning*, Tehran " Program and Budget Organization" .
- Islamic, Saifullah. (2017). "Investigating the effect of some economic indicators on inequality during the last 5 decades in the country" ,*Economic magazine*, numbers 9 and 10, 5-34.
- Khandozi, Seyed Ehsan, Mostafavi Thani, Ali and Sarabadani Tafarshi, Hossein. (2018). *An index for justice*, Tehran :Imam Sadegh University.
- Khandozi, Seyyed Ehsan. (2011). " Rereading and criticizing economic justice theories in the 20th century". *Majlis and Strategy Quarterly*, Year 18, Number 68, 110-145.
- Katoozian, Mohammad Ali Homayun. (2018). *Iran's political economy from constitutionalism to the end of the Pahlavi dynasty*, twenty-fourth edition,

translators: Mohammad Reza Nafisi and Kambiz Azizi, Tehran publishing house.

- Motevaseli, Mahmoud. (2003). *Economic development: Concepts of theoretical foundations. Institutional approach and methodology*, Tehran: Samt Publications.
- Mullainitan, Sandhil and Shafir, Eldar. (2023). *Poverty makes fools*, Translated by Seyyed Amir Hossein Mir Abutalebi, Tehran: Humanities Translator.
- Nemati, Mohammad and colleagues. (2012). *Collection of articles on economic justice*, Imam Sadiq University and Islamic Council Research Center.
- Paitkhi Eskoui, Seyyed Ali and Taghchi Akbari, Laleh. (2012), "Poverty and human development: Evidence from Iran and selected developing countries" *Sociological Studies*, 145-156.
- Pileforosh, Maitham. (2008). "Indicators of economic justice and its measurement", Master's thesis in the field of economics of Imam Sadiq University.
- Pileforosh, Maitham. (2017). *Theories of economic justice*, Published: Mashhad: Alime Khorasan.
- Rajaei, Sayyed, Mohammad Kazem, Moalemi, Sayyed Mehdi. (2014). An introduction to the concept of economic justice. Qom: Publications of Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Rezaei, Mohammad Hossein. (2012). Studying social justice in development programs from a new perspective. Two scientific quarterly journals of Islamic management, year 20, number 2, autumn and winter, 33-54.
- Shakri, Abbas, Momeni, Farshad, Khadim Alizadeh, Amir and Seyed Hadi Makhzon Mousavi. (2018). Measuring the combined index of economic justice with an Islamic approach in Iran (1373-1396). *Iran's economic essays with the approach of Islamic economy*, 16, no. 31, spring and summer, 9 to 40.

استناد به این مقاله: ربیع زاده، محمد و حشمت الله فلاحت پیشه. (۱۴۰۴). شاخص‌های عدالت اقتصادی در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۰-۱۳۶۸). فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، ۱۶(۶۲)، ۱-۳۴.

Social Development and Welfare Planning Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.